

МИСТЕЦЬКА ОСВІТА: ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ, МЕТОДИКА

УДК 7.377:37015

Галина Сотська,
м. Київ

СПРИЙНЯТТЯ ДІЙНОСТІ В РОЗВИТКУ ЕСТЕТИЧНОГО ДОСВІДУ ВИКЛАДАЧА ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

У статті проаналізовано проблему сприйняття дійсності в розвитку естетичного досвіду викладача образотворчого мистецтва; обґрунтовано сутність сприйняття як когнітивного процесу, безпосередньо пов'язаного з пізнавальною діяльністю викладача образотворчого мистецтва, яке виникає в діяльності, нею підтримується, у ній розвивається. Охарактеризовано естетичне і художнє сприйняття, які пробуджують у педагога-художника прагнення до краси, регулюють його діяльність у почуттєвому і в раціональному вимірах. Доведено, що сприйняття активізує візуальний і сенсорний досвід, інтенсифікує емоційно-чуттєву сферу, формує вміння співвідносити почуття з культурою, збагачує внутрішній світ особистості, є основою професійної діяльності.

Ключові слова: естетичний досвід, викладач образотворчого мистецтва, сприйняття, естетичне сприйняття, художнє сприйняття.

Постановка проблеми. Естетичний досвід викладача образотворчого мистецтва є важливою складовою його професійної діяльності, за допомогою якої можливо подолати бездуховність, прагматизм, віддаленість від культурних цінностей суспільства. Це пов'язано з тим, що, впливаючи на внутрішній світ особистості, він залучає її до людських емоцій, виховує духовно-практичне ставлення до дійсності, формує здатність естетично сприймати й оцінювати явища життя і мистецтва, пробуджує сприйнятливість до прекрасного, стимулює вміння перетворювати навколишній світ і самого себе за законами краси.

Розвинений естетичний досвід викладача образотворчого мистецтва забезпечує внутрішню свободу, свободу прояву всіх задатків і розвинених на їх основі здібностей і талантів у вільній

художньо-педагогічній діяльності й життєдіяльності. Педагог-художник здобуває естетичний досвід у процесі взаємодії з прекрасним у природі й суспільстві, що становить основу його естетичних знань про матеріальний світ і суспільні відносини, культурні цінності, твори мистецтва. Розвиток естетичного досвіду пробуджує прагнення до краси, яке в подальшому у висхідному напрямі буде «працювати» як в почуттєвому, так і в раціональному аспектах взаємодії особистості зі світом.

Особистісної цінності естетичний досвід для педагога-художника набуває за умови включення у процес освоєння дійсності за законами краси, у всіх проявах активності розкривається як сфера сприйняття особистістю світу, що не визначається за інстинктивною програмою, а виробляється самостійно.

Процес розвитку естетичного досвіду викладача образотворчого мистецтва особистий, безпосередній, відкритий, зумовлений (за І. Зязюном) специфікою естетичного ставлення, яке завжди «діалогічне». У процесі його реалізації відбувається естетичний саморозвиток особистості, присвоєння нею соціально значущого досвіду, встановлення динамічної тотожності суб'єкта й об'єкта [4, с. 3-15].

Необхідною умовою орієнтування педагога-художника в навколишньому світі є сприйняття, яке завжди активне, у ньому відображається все багатогранне духовне життя особистості – її установки, інтереси, загальна спрямованість і життєвий досвід.

Аналіз досліджень і публікацій. Відзначимо, що сприйняття як невід'ємна складова розвитку особистості розглядається психологами (Б. Ананьєв, І. Біла, Л. Виготський, Г. Костюк, В. Моляко, Б. Теплов, С. Рубінштейн, П. Якобсон та ін.). У контексті формування естетичної культури особистості досліджується специфіка естетичного сприйняття як особливої форми сприйняття в філософії, культурології (М. Волков, І. Зязюн, М. Каган, І. Коніков, М. Киященко, В. Ліпський, С. Пальчевський, А. Пірадов та ін.). Представники мистецької педагогіки і педагогіки мистецтва (Л. Масол, Н. Миропольська, О. Олексюк, В. Орлов, О. Отич, Г. Падалка, В. Радкевич, О. Рудницька, О. Федій, М. Чембержі, О. Шевнюк, Г. Шевченко, О. Щолокова та ін.) наголошують на важливості особистісного аспекту худож-

нього сприйняття твору мистецтва як фактору розвитку естетичного досвіду особистості. Відповідно усвідомлення вагомості сприйняття в розвитку викладача образотворчого мистецтва заслуговує поглибленого аналізу, що і є **метою нашої статті**.

Виклад основного матеріалу. Сприйняття є складним, рухливим, когнітивним процесом, безпосередньо пов'язаним із пізнавальною діяльністю особистості, – доводять психологи Л. Виготський, Г. Костюк, Б. Теплов та ін. Воно виникає в діяльності, нею підтримується, в ній розвивається.

Сприйняття є детермінованим процесом пізнання, у якому різні предмети та явища дійсності перетворюються в зорові образи, на основі яких у людини формується система еталонів, що забезпечує її життєдіяльність. Процес сприйняття відбувається у взаємозв'язку з психічними процесами особистості: мисленням (ми усвідомлюємо об'єкт сприймання), мовою (називаємо його словом), почуттями (виявляємо своє ставлення до нього), волею (свідомим зусиллям організуємо перцептивну діяльність). Відбувається рефлекторна діяльність мозку у процесі аналізу й синтезу даних усіх аналізаторів, що розпізнають об'єкт, включають його в наявний і минулий досвід. Це своєрідна інформація, яка накопичується завдяки інтенціональності (спрямованості) на предметне через алгоритм: «Я», що звернене до об'єкта; предмет, до якого звернене «Я»; акт, у якому «Я» звертається до предмету на основі відчуттів.

Особлива форма сприйняття – естетичне сприйняття, яке, на думку П. Якобсона, є «процесом знайомства людини зі сферою прекрасного в цілому: чи буде це краса людських відносин, неповторний вигляд природи, чи буде це значний витвір мистецтва – він є естетичним сприйняттям» [9, с. 5]. Із цієї позиції естетичне сприйняття є процесом взаємодії естетичного об'єкта з суб'єктом, у результаті якого здійснюється задоволення естетичних потреб останнього.

Поняттям «естетичне сприйняття» позначають перший чуттєвий рівень пізнання естетичного об'єкта (сприйняття у вузькому значенні) і повне змістове освоєння об'єкта (сприйняття у широкому значенні), що включає дві стадії: перша – «живе споглядання», первинна емоційна зацікавленість, безпосереднє

переживання явищ дійсності або мистецтва; друга – «абстрактне мислення», обдумування, аналіз [9]. При цьому естетичне сприйняття характеризується цілісністю і безпосередністю (М. Волков, О. Органова, П. Якобсон та ін.). Безпосередність виявляється в тому, що суб'єкт сам знаходить предмет свого сприйняття, відкриває для себе його естетичну цінність і отримує насолоду не тільки від предмета сприйняття, але й від самого процесу. У процесі естетичного сприйняття об'єкта дійсності та твору мистецтва набувається досвід цілісного уявлення про нього як про єдиний організм, у якому всі елементи пов'язані між собою, а засоби виразності підпорядковані змісту. В естетичному сприйнятті особливе значення має чуттєва форма предмета, яка сприймається насамперед зором і слухом, «вищими органами почуттів» (колір, форма речей, особливості художнього твору та ін.), що породжує специфічну реакцію, своєрідне переплетення емоцій, почуттів, фантазій, думок у того, хто його сприймає.

За умови систематичності у тривалості естетичного сприймання викладача образотворчого мистецтва відбувається розвиток у нього здатності до емоційного реагування, уміння співвідносити почуття з культурою, здатності до тонкого, чутливого спілкування з іншими людьми, до сприймання відображення дійсності, яка формується на підставі творчого уявлення, що має естетичну природу, здатності до передбачення тощо

Згідно зі специфікою художньо-педагогічної діяльності викладача образотворчого мистецтва вагоме значення в розвитку естетичного досвіду має художнє сприйняття, оскільки, за слушним твердженням Л. Левчук, «комфортність і естетична виразність предметного середовища не можуть замінити мистецтво, з його специфічним відображенням світу, ідейно-емоційною спрямованістю і спрямованістю до глибинних та інтимних сторін духовного життя людини. Художнє сприйняття не обмежується «прочитуванням» виразної форми, а проникає у сферу пізнавально-ціннісного змісту» [3, с. 14].

За твердженням англійського теоретика мистецтва Дж. Рескіна, саме великі нації записують свою автобіографію у трьох книгах – у книзі слів, у книзі справ і у книзі мистецтв, але лише остання заслуговує на повну довіру [6]. Мистецтво називають

«підручником життя», який читають навіть ті, хто не любить підручників (Ю. Борев). Воно суттєво поповнює знання про світ, а саме через твори образотворчого мистецтва повертається світові його первинна краса, розвиваються наші почуття, формуються гуманістичні цінності.

Художнє сприйняття, на думку О. Рудницької, є провідним видом художньої діяльності, що відображено в цілеспрямованому і цілісному сприйнятті мистецьких творів як естетичної цінності, яке супроводжується естетичними переживаннями та асоціативними уявленнями [7], а усвідомлення себе і своїх можливостей в естетичному сприйнятті дійсності є суттєвим показником духовного зростання фахівця мистецьких дисциплін, розвитку його естетичного досвіду. У процесі художнього сприймання розкривається взаємозв'язок сприймання мистецтва з емоціями, де під час сприймання зовнішніх об'єктів у процесі відображення одночасно відбувається створення якогось образу й виникає суб'єктивне ставлення як до образу, так і до процесу його відображення через емоції та переживання.

Характеризуючи сутність художнього сприйняття, Л. Віготський виділяє його складові: художнє почуття, уявлення, свідомість. Це дозволило йому розглядати сприйняття «як узагальнену техніку почуттів, знаряддя суспільства, за допомогою якого воно залучає до кола соціального життя найбільш інтимні, найбільш особистісні сторони нашої сутності». «Розумні емоції мистецтва», на думку вченого, виникають під час творчості й перетворення певних життєвих почуттів. Їх розуміння відбувається в ході індивідуально-психологічного сприйняття художніх цінностей, коли взаємодіють мистецтво й особистість як соціальні сутності, як різні соціальні структури [2, с. 268].

Провідну роль у художньому сприйнятті виконують твори мистецтва, у яких закладено досвід ставлення до світу, що розширює історично обмежені межі досвіду особистості та передає їй історично розмаїтий, різноаспектний досвід людства, який художньо впорядкований, узагальнений, осмислений художником, що дозволяє швидше і якісніше виробити власні установки й ціннісні орієнтації щодо типологічних життєвих обставин.

Психологічним механізмом сприйняття твору мистецтва є створення перцептивної установки, виникнення у реципієнта емоційного переживання, ідентифікація себе з художнім образом, пробудження художніх асоціацій реципієнта, що супроводжується синестезією почуттів.

Художнє сприйняття твору мистецтва як суб'єктивного відображення дійсності породжує специфічну реакцію, адже «людина може знати, що автопортрет Рембрандта – видатний художній твір, але якщо особистість ніколи не відчула краси автопортрету, не замиливалась ним, то вона, – справедливо зазначає Л. Рейд, – не знає мистецтва» [10, с. 20].

Емоції, які особистість отримує у процесі естетичного сприйняття, кардинально відрізняються від повсякденних емоцій, «обурення, смуток, які виникають при сприйнятті твору мистецтва, забарвлюються інакше, ніж тоді, коли вони виникають у контексті реальних людських відносин» [1, с. 59]. Емоція, що характеризується не тільки як реакція організму на зовнішні подразники, а й відрізняється гармонією, досконалістю, цілісністю і впорядкованістю, є реакцією людини, яка опанувала і опановує параметри об'єктивного світу і соціуму, естетичною емоцією.

Естетичні емоції для викладача образотворчого мистецтва стають значущими як самодостатні естетичні переживання, де повнота емоційного переживання дозволяє вловити нюанси естетичного буття, допомагає розкрити естетичну сутність предметів, визначити характер оцінної реакції. Від глибини естетичних емоцій викладача образотворчого мистецтва залежить сутність проникнення в естетичне явище, оцінка його естетичних властивостей.

У діалогічному зв'язку з естетичною емоцією перебувають естетичні почуття як стійкі властивості особистості та її важливі характеристики. Естетичні почуття викладача образотворчого мистецтва – тривалий психічний стан, що проявляється в осягненні краси в явищах природи, у праці, у гармонії барв, звуків, рухів і форм. Гармонійна узгодженість в об'єктах цілого та частин, ритм, консонанс, симетрія викликають почуття насолоди, які глибоко усвідомлюються та вшляхетнюють душу.

У процесі сприйняття дійсності естетичні почуття формуються залежно від середовища спілкування, від власних контактів. Розвинуті естетичні почуття дають можливість викладачеві образотворчого мистецтва орієнтуватися в естетичних властивостях об'єктів природи, соціуму, культури, тим самим призводять до більш ефективного виконання функцій «Я»-образу, а саме: аксіологічної, прогностичної, комунікативної та естетико-оцінної.

Варто підкреслити, що у процесі сприйняття активізується естетико-оцінна діяльність викладача образотворчого мистецтва, яка сприяє більш глибокому пізнанню мистецтва, розумінню краси навколишньої дійсності. Естетико-оцінна діяльність характеризується як процес прояву діалектичної єдності об'єктивного фактора, який, відображаючи реальні властивості предметів, характеризує принципи й норми соціально-історичної практики людства, що закріплені в суспільному досвіді; а також суб'єктивного чинника як результату активності суб'єкта, який здійснює оцінювання, і характеризує індивідуальні особливості особистості.

В основі естетично-оцінної діяльності – естетична оцінка, яка представляє раціональну форму встановлення естетичної цінності або теоретичного усвідомлення естетичного почуття до будь-якого об'єкта. Як провідна форма естетичної свідомості, естетична оцінка спрямована на раціональне осмислення та інтерпретування інформації, яку отримує викладач образотворчого мистецтва у ході пізнання світу. У процесі естетичної оцінної діяльності викладач образотворчого мистецтва пізнає, визначає цінність, співвідносить її з особистими інтересами, характеризує ступінь значущості для себе, можливість використання для задоволення особистих естетичних потреб.

Виняткове значення у сприйнятті відіграє естетичний смак викладача образотворчого мистецтва, що забезпечує його здатність до оцінки естетичних явищ, об'єктів, художніх творів, який ґрунтується на особливому інтелектуальному механізмі – естетичній інтуїції. Сутність естетичного смаку полягає в єдності чуттєвого і раціонального, емоційного та інтелектуального (Л. Виготський, М. Киященко, Н. Лейзеров, В. Скатерщиков та ін.), де, з одного боку, естетичний смак для викладача образотворчого

мистецтва виступає здатністю висловлювати судження про естетичні якості предметів навколишньої дійсності, з іншого – виражає переживання, реалізуючи тим самим свою індивідуальну неповторність. Наявність естетичного смаку виявляється в пропорційності внутрішнього і зовнішнього, гармонії духу, соціальної поведінки, соціальної реалізації особистості.

Варто підкреслити, що в розвитку естетичного досвіду викладача образотворчого мистецтва виняткову роль відіграє сприйняття природи через усвідомлення того, що «якщо людина не володіє спектром знань у галузі хімії, кібернетики та механіки, то вона зможе нормально прожити безбідно і безболісно, але якщо не володіє екологічним пізнанням, екологічною мораллю і світоглядом, екологічною відповідальністю перед природою і суспільством, то їй погрожує неповноцінне здоров'я, неповноцінність у почуттях і думках, в розумінні краси й істини природи, сприйнятті прекрасного і світлого, що є в оточуючому нас світі природи» [8, с. 50].

Сприймаючи прекрасне у природі, викладач образотворчого мистецтва відчуває закони світотворення. Усвідомлення доцільності навколишнього світу і свого місця в ньому, пізнання єдності краси форми і змісту природного середовища на основі естетичного досвіду дозволяє здійснювати й оцінювати власну діяльність із позиції абсолюту прекрасного, духовності й моральності. Це сприяє усвідомленню, що сьогодення вимагає зміни агресивно-споживацького підходу до природи на «любовно-творчий» (за Г. Тарасенко), встановлення паралелі між красою і досконалістю форм живої природи (в подальшому – і неживої), бо досконале, як доводять теоретики й практики, є життєздатним, красивим і гармонійним.

В. Крисаченко зауважує, що «природа є мірою мистецтва, мистецтво – наслідування природи... Чимало видів мистецтв мають свій початок і походять від природи: малювання – від тіней, будинки – від печер, вітрила – від лету птахів. Внаслідок цього мистецтвом називали і подібним до природи, і другою природою» [5, с. 121]. Сприйняття та осмислення того, що природа є зразком для мистецтва і чим більше воно наслідує природу, тим воно досконаліше, для викладачів образотворчого

мистецтва є світоглядним постулатом, площиною для власного художньо-екологічного пізнання.

Висновки. Отже, сприйняття в розвитку естетичного досвіду викладача образотворчого мистецтва є ключовим феноменом, що завдяки своїй універсальності активізує візуальний і сенсорний досвід, інтенсифікує емоційно-почуттєву сферу, формує вміння співвідносити почуття з культурою, збагачує внутрішній світ особистості, є підґрунтям професійної діяльності і водночас регулятором усвідомлення естетичного сенсу своєї діяльності, її соціально-гуманістичної значущості.

Список використаної літератури

1. Ананьев Б. Г. Индивидуальное развитие человека и константность восприятия / Б. Г. Ананьев. – М. : Просвещение, 1968. – 334 с.
2. Выготский Л. С. Психология искусства / [под ред. М. Г. Ярошевского] / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1987. – 344 с.
3. Естетика : підруч. [для студ. виш. навч. закл.] / Л. Т. Левчук, В. І. Панченко, О. І. Оніщенко, Д. Ю. Кучерюк; за заг. ред. Л. Т. Левчук. – 2-ге вид, допов. і переробл. – К. : Вища школа, 2006. – 431 с.
4. Зязюн І. А. Естетичний досвід особи, формування і сфери вияву / Іван Андрійович Зязюн. – К. : Вища школа, 1976. – 174 с.
5. Людина і довкілля: антологія : у 2 кн. Кн. 2.: Людина і довкілля в українській духовності / [упоряд., автор вступ. розділів, біогр. довідок та коментарів В. С. Крисаченко]. – К. : Заповіт, 1995. – 432 с.
6. Рескин Дж. Искусство и действительность : [монографія] / Джон Рескин. – М. : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко., 1900. – 324 с.
7. Рудницька О. П. Педагогіка: загальна та мистецька : навч. посіб. / Оксана Рудницька. – Тернопіль : Навч. книга – Богдан, 2005. – 358 с.
8. Хотунцев Ю. Л. Экологизация системы образования (проблемы и принципы, значение и роль) / Ю. Л. Хотунцев // Стандарты и мониторинг в образовании. – 2001. – № 6. – С. 49–59.
9. Якобсон П. М. Психология художественного восприятия / Павел Максимович Якобсон. – М. : Искусство, 1964. – 86 с.
10. Reid, L.A. The Arts Within a Plural Concept of Knowledge // *The symbolic order: A contemporary reader on the arts debate* / P. Abbs (Ed.). – London : The Falmer Press, 1989. – P. 12-20.

Галина Сотская

ВОСПРИЯТИЕ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ В РАЗВИТИИ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ОПЫТА ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА

В статье раскрыта актуальность проблемы восприятия действительности в развитии эстетического опыта преподавателя изобразительного искусства; обоснована сущность восприятия как когнитивного процесса, непосредственно связанного с познавательной деятельностью преподавателя изобразительного искусства, которое возникает в деятельности, им

поддерживается и в ней развивается. Охарактеризованы эстетическое и художественное восприятия, которые пробуждают у педагога-художника стремление к красоте, регулирующие его деятельность в чувственном и рациональном измерениях. Доказано, что восприятие активизирует визуальный и сенсорный опыт, интенсифицирует эмоционально-чувственную сферу, формирует умение соотносить чувства с культурой, обогащает внутренний мир личности, является основой профессиональной деятельности.

Ключевые слова: эстетический опыт, преподаватель изобразительного искусства, восприятие, эстетическое восприятие, художественное восприятие.

Galina Sotskaya

PERCEPTION OF REALITY IN THE DEVELOPMENT OF AESTHETIC EXPERIENCE OF A FINE ARTS TEACHER

The article deals with the actual problem of the perception reality in the development of aesthetic experience of a fine arts teacher allowing overcoming the lack of spirituality, pragmatism, distance from the cultural values of the society. A teacher-artist acquires the aesthetic experience in the process of interaction with wonderful things in nature and society, which is the basis of his aesthetic knowledge of the material world and social relations, cultural values, works of art. The development of aesthetic experience awakens the desire for beauty, which later in an upward direction will «work» as sensory and rational aspects of cooperation of a personality with the world.

It has been found out that the aesthetic experience becomes a personal value for a teacher-artist if there is a process of mastering the reality according to the laws of beauty, in all displays of activity it is opened up as a sphere of perception of the world, that is not determined by the instinctive program, but it is produced independently by a person. The essence of the perception has been proved as a cognitive process that is directly related to the cognitive activity of a fine arts teacher and it occurs, develops and can be supported in his or her practice. Systematic character and duration of a fine arts teacher perception contributes to the development of capacity for the emotional response, ability to correlate feelings with a culture, the ability of delicate and sensitive communication with other people, the ability to display the perception of reality, which is formed on the basis of a creative idea that has aesthetic nature, ability to anticipate, etc.

It has been determined that there are some kinds of perception: aesthetic and artistic. They can awake the desire for beauty in a heart of a teacher. They regulate his or her activity in sensitive and rational dimensions. In the process of the perception the aesthetic and evaluative function of fine arts teacher has been activated. It contributes to deeper knowledge and understanding of the art and the beauty of the reality. A peculiar sense of proportion in the perception of the future fine arts teacher is an aesthetic taste as an ability to find the necessity in the personal relation to the world of culture and to the values.

It has been proved that the perception activates visual and sensory experience of fine arts teachers. It intensifies their emotional and sensual sphere and creates the ability to correlate feelings with culture, enriching the inner world of the personality. It is the basis of professional activity.

Keywords: aesthetic experience, a fine arts teacher, perception, aesthetic perception, artistic perception, aesthetic and evaluative activities.

References

1. Anan'ev, B. G. (1968) *Individual'noe razvitie cheloveka i konstantnost' vosprijatija* [Individual human development and constancy of perception], Moscow, Prosveshhenie, 334 p. (in Russian).
2. Vygotskij, L. S. (1987) *Psihologija iskusstva* [Psychology of Art (Eds. M. Jaroshevskij)], Moscow, Pedagogika, 344 p. (in Russian).
3. Levchuk, L. T., Panchenko, V. I., Onischenko, O. I., Kucheriuk, D. Yu. (2006) *Estetyka* [Aesthetics], Kiev, Vyscha shkola, 431 p. (in Ukrainian).
4. Ziaziun, I. A. (1976) *Estetychnyj dosvid osoby, formuvannia i sfery vyjavu* [The aesthetic experience of a person, formation and display areas], Kiev, Vyscha shkola, 174 p. (in Ukrainian).
5. *Liudyna i dovkillia* (1995) [Man and the environment (Eds. V. S. Krysachenko)], Vol. 2, Kiev, Zapovit, 432 p. (in Ukrainian).
6. Reskin, Dzh. (1900) *Iskusstvo i dejstvitel'nost'* [Art and reality], Moscow, Tipolitografija T-va I. N. Kushnerev i Ko., 324 p. (in Russian).
7. Rudnyts'ka, O. P. (2005) *Pedahohika: zahal'na ta mystets'ka* [Pedagogy: general and art], Ternopil', Navch. knyha – Bohdan, 358 p. (in Ukrainian).
8. Hotuncev, Ju. L. (2001) *Jekologizacija systemy obrazovanija (problemy i principy, znachenie i rol')* [Greening of the education system (problems and principles, importance and role)]. In: *Standarty i monitoring v obrazovanii* [Standards and monitoring of education], 6, pp. 49-59 (in Ukrainian).
9. Jakobson, P. M. (1964) *Psihologija hudozhestvennogo vosprijatija* [Psychology of artistic perception], Moscow, Iskusstvo, 86 p. (in Russian).
10. Reid, L.A. (1989). The Arts Within a Plural Concept of Knowledge. In: P. Abbs (Ed.), *The symbolic order: A contemporary reader on the arts debate*, London, The Falmer Press, pp. 12-20 (in English).

Одержано 7.05.2015 р.
